

VIII – XIII АСРЛАРДА ХОРАЗМ АДАБИЙ МУҲИТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА МАДАНИЙ ТАЪСИР ОМИЛЛАРИ

Атаев Азамат

ТошДўТАУ ўқитувчиси, Адабий манбашунослик
ва матншунослик кафедраси таянч докторанти

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6788188>

Аннотация. Мазкур мақолада VIII-XIII асрларда Хоразм адабий муҳитининг ривожига маданий жиҳатдан таъсир кўрсатган омиллар юзасидан фикр-мулоҳазалар келтирилади.

Калит сўзлар: Хоразм арабийзабон адабиёти, Баҳром Гўр, мадҳ, фахр, ҳажв, Мужир уд-давла.

ФАКТОРЫ КУЛЬТУРНОГО ВЛИЯНИЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЫ ХОРЕЗМА В VIII-XIII ВВ.

Аннотация. В данной статье представлены мнения о факторах, культурно влиявших на развитие литературной среды Хорезма в VIII-XIII вв.

Ключевые слова: хорезмийская арабская литература, Бахрам Гор, мадх, гордость, юмор, Мужир уд-Даула.

FACTORS OF CULTURAL INFLUENCE IN THE FORMATION OF THE KHOREZM LITERARY ENVIRONMENT IN THE 8TH - 13TH CENTURIES

Abstract. This article provides opinions on the factors that culturally influenced the development of the literary environment of Khorezm in the 8th-13th centuries.

Key words: Khorezm Arabic literature, Bahram Gor, madh, pride, humor, Mujir ud-Dawla.

КИРИШ

Хоразм адабий муҳитининг шаклланишида маданий таъсир омиллари таҳлил қилар эканмиз, мўғуллар босқинигача бўлган даврда Хоразм арабийзабон муҳитида Абу Бакр Хоразмий ва Рашидуддин Ватвот каби адиблар наср бобида ҳам кўплаб ижод қилганларини кўрамиз. Лекин шеърят Шарқ халқлари, жумладан, Ўрта Осиё яқин ўтмишга ўз илғор мақомини бермай келганини ҳаммамиз эътироф этамиз. Тарихга нигоҳ солсак, араб фотиҳлари ушбу ўлкада дуч келган адабиёт ва ушбу адабиётнинг қиймати масаласи ўртага чиқади. Аччиқ ҳақиқат шуки, Исломдан олдин ушбу ўлкада бўлсин ё бошқа худудларда бўлсин, маҳаллий шеърят ҳақида ҳеч нима билмаймиз. Бор маълумотлар ҳам афсоналар қатига жойланган. Масалан, Шамсиддин Розийнинг айтишича, Баҳром Гўр илк шеър назм қилган киши бўлиб, у шеърни Ҳайрада араблардан ўрганган. Форс олимлари унинг шеър ёзишини маъқулламадилар ва уни шеър ёзишдан ман қилдилар. Унинг ўзи эса бундан сабоқ олиб, ўз фарзандлари ва қариндошларига шеър ёзишни ман қилади.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Кўпчилик Эрон адабиётшунослари форс шеърятини Исломнинг кириб келиши ва икки умматнинг бирлашиб кетиши араб ва форслар, Қуръон ва арабчага бўлган муҳаббатнинг бирлашиши, жоҳилият ва Ислом араб адабиёти билан жипслашиб кетиши билан юзага келганига ишора қиладилар.

Сомонийлар ўз қасрларида араб ва форс шоир ва ёзувчиларига хомийлик қилганлари маълум. Лекин уларнинг саройларидаги шеър тараннум этгувчи айрим эроний шоирлар, В.В.Бартольд айтганидек, Исломга мос келмайдиган фикрларни тарқатар эдилар, масалан, Рудакий Самарқандий “юзни қиблага буришда маъно йўқ, қалб мажусий кудсиятга талпинувчидир ва барча динлар учун умумий бўлган илоҳга иймон келтирмоқ лозим” – деган. Буни В.В.Бартольд қуйидагилар билан қўллаб қувватлайди: “Дақикий деган шоир ўз сўзлари билан зардуштийлик ақидасини қуйидаги сўзлари билан очиқчасига эълон қилган: “Хамр (маст қилувчи ичимлик) ортиб қолар, лабим ва зардушт дини бошқа барча нарсадан кўра унинг ҳабибидир”. В.В.Бартольд назарда тутган шеърни Забихулло Сафо ўз китобига киритган. Хусайн Тоҳо фикрича, бу сўзлар зардуштийлик ақидасини очиқчасига эълон қилиш бўлмай, шоирлар мусулмон бўлса ҳам бундай сўзларни айтганлари учраб туради, буни ахлоқи бузуқ мусулмон араб шоирларининг ижодида ҳам учратиш мумкин.

Шамсиддин Розий айтадики: Биринчи форсча шеър айтган Абу Ҳафс ас-Саъдийдир, лекин адабиёт тарихчилари Наср ибн Аҳмад Сомонийнинг шоири Абу Абдуллоҳ Жаъфар Рудакий биринчи буюк форс шоири эканига иттифоқ қилганлар.

Ажам ўлкаларидаги арабийзабон адибларнинг кўпчилиги ушбу юртларда кетма-кет ҳукм сурган давлатларнинг султон ва ҳукмдорларининг саройларида яшаганлар. Улар девонларда котиблик қилдилар, мактов ва надомат шеърларини ёздилар, мадрасаларда ёзув билан машғул бўлдилар. Уларнинг ичида бир юртдан бошқасига кўчиб юрганлари ҳам бор. Улар Шом, Миср, Жазира ва Андалусдаги шоирлар билан ҳамсоя бўлмадилар, чунки улар ажам муҳитининг шоирлари эди, шу билан бирга улар ўзларининг турли адабий ғояларида мутақаддим шоирларнинг йўлини тутдилар. Биздаги мавжуд ушбу ўлкада битилган шеър намуналари араб шеърятига тақлидан ёзилганига гувоҳ бўлдик. Шулардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, бу шеърят анъанавий тақлидий мактаб йўналишида юрган, лекин шу билан биргаликда ўзига хос хусусиятларга ҳам эга эди. Унинг илк кўринишлари Ислом халифалигининг марказидан узоқдаги Мовараунаҳр каби Машриқ ўлкаларида ривож топганидан бери шаклланган. Бу ўлкадаги шеърят кўринишларидан энг муҳимлари тақлидий мавзулар – мадҳ, фахр, ҳажв, шикоят, ачиниш, ишқ, аёлларни мақташ ва шу кабилар мисолида гавдаланган. Улар қасида тузиш, унинг суратларини жамлаш ва услубларини таълиф қилишда хотира ва меросдан илҳом оладиган тилда ўз салафларининг йўлидан бордилар.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАСИ

Мадҳ ва ҳажв эски араб муҳитининг ажралмас бўлагидир. Хоразм арабийзабон муҳити ҳам арабларнинг табиати билан ўта катта даражада характерланади. Айниқса, бу ернинг султонлари ўз ҳукмронликларини мустаҳкамлаб, салтанатларини кучайтиришда шеърятдан бир восита сифатида фойдаланганларини кўрамыз. Султон Санжар ва Султон Отсиз орасида сиёсий қарама-қаршилик қанчалик кучли бўлса, адабий ҳаётда ҳам шунчалик ўта кучли рақобат бўлган. Иккала ҳукмдор ҳам ўз саройидаги шоир ва адиблар сони жиҳатидан устун бўлишга уринганлар. Кейинчалик султон Маҳмуд Ғазнавий хоразмийлар саройидаги баъзи адибларни ўз саройида яшаш учун даъват қилиб одам юборади, уларнинг бир қисми ушбу чақириққа лаббай дейишади, бир қисми – Ибн Сино, Беруний, Масихий ва Ибн Хамморлар эса рад жавобини берадилар.

Фикрларимиз исботи сифатида қасида тузишда мумтоз услуб сақланиб қолгани намунаси сифатида Султон Санжар мадҳида Абул Қосим Замахшарий томонидан битилган сатларга эътибор қаратамиз:

إن المليحة بكثرت أحداجها
 فاهتاج من حرق الهوى مهتاجها
 فكأنه عيني وهي كالدّم دمعها
 كأس " من الصهباء قل مزاجها
 قامت تودع والنقاب ' مضاعف
 ليغيب " تحت نقابها أبهاجها
 وكشعلة المصباح غرة وجهها
 ونقابها ، مشكاتها وزجاجها
 وكأنما السلطان سنجر كعبة "
 للملك منتخب الملوك ر تاجؤها
 شهم " إذا ما ألقحت أفكاره
 آراؤه كان الصواب تناجها
 لكنها تلد الصواب متممة
 ولرب آراء يسوء خداجها
 ركب السياسة وهي أصعب مركب
 فتطامنّت لركوبه انتاجها
 جهم المحيا للعدى طلق إذا
 ضيفانه نزلت به أفواجتها

Гўзал аёлнинг маркаби эрта келди,

Гилдираклари ҳавонинг иссиғидан ҳаракатга келди.

Қон каби кўзимнинг ёши саҳбодан қадаҳу

Мизожи озайиб.

Видолашмоқ учун турди, ниқоби эса икки қават,

Сабаби: гўзаллиги ниқоб остида зойиб бўлиши учун.

Юзининг оқи, ниқоби, фонуси ва шишаси тонг шуъласи каби.

Султон Санжар мамлакат Каъбасидек подшоҳларнинг

сараси ва тожи эрмиш.

Фикрларин ўртага ташилаганда зийракдир у,

Фикрларининг натижаси тўғрилиқ экан.

Бу фикрлар тўғрилиқни тамомила юзага чиқарур,

Фикрлар норасо бўлса, расволик келтиргай

Машаққатли бўлган сиёсат маркабин минди,

Миниши билан у ўз самарасин (таъзим ила тутмоқ учун)

эгиб турди.

Меҳмонлари келса, душманлар норозилиқ изҳор этар.

МУҲОКАМА

Кўринадики, Замахшарий бу қасидани тузилиши, услуби, ғазал билан бошлашида ва мадҳ билан тугатишида арабча қасидалар йўлини тутган.

Шунга ўхшаш қасидада Мужир уд-давла Урдистонийни мақтаган. Қасиданинг аввали:

أيا حبذا سعدى وحب مقامها
ويا حبذا أين أستقل خيامها
حياتي وموتي قرب سعدى وبعدها
وعزتي وذلتي وصلها وانصرامها

Чечакларим ва турган жойи нақадар яхши,

Чодирлар турган жойи нақадар яхши.

Ҳаётим ва мамотим чечакларимга яқин ва ундан сўнг ҳам.

Иззатим ва зиллатим уни улайди ва кесади.

Хорзм арабийзабон адабий муҳитида шеърят ўз ичига олган жоҳилият ва ислом даври араб шеърятидаги ўхшаш ва фарқли томонлари билан бирга уларнинг муҳим йўналишларини қамраб олган эди. Бундай шеърларни хусусий мадҳ деб номласак ҳам бўлади. Чунки умумий мадҳ шеърлари ҳам бўлиб, уларда подшоҳ, вазир, ҳокимлар ва бошқаларнинг мадҳи берилмайди.

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида шуни айтиш ўринлики, VIII – XIII асрларда хоразм адабий муҳитининг шаклланишида Хоразм арабийзабон адабиётидаги шеърлар, қасидалар, бир томондан, ушбу муҳит пайдо бўлиши ва ривожланишидаги маданий алоқалар, маданий таъсир омилларини ёритишда аҳамиятли бўлса, иккинчи томондан ижтимоий-сиёсий омилларни очиқ беришда ҳам жуда муҳимдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – Москва: Русский язык, 1983.
2. Бегматов Э. Арабча ўзлашма сўзлар қатлами // Ўзбек тили лексикологияси. -Т.: Фан, 1981, 11–124-бетлар.
3. Иброҳимов Н., Юсупов М. Араб тили грамматикаси. –Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 1997.
4. Талабов Э. Араб тили. –Тошкент: Ўқитувчи, 1993.
5. Ўзбек тилидаги арабча ва форсча сўзлар луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1996.
6. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент: “Фан”, 1968.
7. Бартольд В.В. Сочинения I. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва: Издательство восточной литературы. 1963.
8. Элмуродов И., Эшмуродов М. X–XII асрлар Хоразм маданияти Ёқут ал-Ҳамавий талқинида. – Урганч: Урганч давлат университети, 2006.